

Маатазимова Г.Э.

**КЫРГЫЗ БАЛДАР АДАБИЯТЫН БАШТАЛГЫЧ
КЛАССТАРДА ОКУП-ҮЙРӨНҮҮ КӨЙГӨЙҮНҮН
ИЗИЛДЕНИШИН ТАРЫХЫ**

Маатазимова Г.Э.

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

G.E. Maatazimova

**HISTORY OF LEARNING CHILDREN'S LITERATURE
IN PRIMARY SCHOOL**

УДК: 37.091.31.373.3

Балдар адабиятын башталгыч класстарда окутуунун узак тарыхы бар. Ал көйгөй тарыхый эволюциялык планда кеңири изилденген эмес. Алгачкы окуу китептерине К.Тыныстанов сыяктуу авторлор өздөрү аңгемелерди жазып киргизген. Ал чыгармалардын этнопедагогикалык мааниси жогору болгон. Бул макалада балдар үчүн жазылган чыгармалардын башталгыч класстардын окуу китептерине киргизилиши жана балдар жазуучуларынан бул багыттагы чыгармачылыгы тууралуу айтылат. К.Тыныстанов окуу китептерин жазуу менен балдар жазуучусу катары да таанылган. Ал кыргыз тилинин жана адабияттын терминологиясын иштеп чыккан жана практикага киргизген. Алгачкы окуу китептерине атайын чыгармаларды балдардын окуп үйрөнүүсүнө, сабатсыз элдин кат сапатын ачууга ылайыктап жазган. К.Тыныстановдун бир өзгөчөлүгү бул же тигил окуяны аңгеме катары баяндап берип келип, ошондон бир накыл кеп, же макал чыгарат. Макалада дүйнөлүк балдар жазуучулары жана XX кылымдагы орус адабиятчылары сынчылары балдар адабиятынын спецификасын иштеп чыккандыгы, идеялык көркөмдүк, эстетикалык концепциясы эмнеде экендиги жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: башталгыч класс, балдар адабияты, балдар жазуучусу, окуу программалары, китептери, этнопедагогика, чет өлкөлүк чыгармалар, окуучулар.

Преподавание детской литературы в начальных классах имеет давнюю историю. Однако данная проблема в историко-эволюционном плане не была изучена. В первые учебные пособия такие ученые-лингвисты, как К. Тыныстанов составляли небольшие рассказы и вносили в них. Такие произведения в этнопедагогике имеют большое значение. В данной статье рассказывается о том, какие детские произведения были внесены в учебные пособия начальных классов и о творчестве писателей по этому направлению. В произведениях для детей кыргызских авторов собраны богатые идеи народной педагогики. Они являются духовным состоянием народа, который прошел проверку веками. Мы должны передать это достояние учащимся начальных классов. Для реализации воспитательных идей нужно использовать идеи этнопедагогике в про-

изведениях на уроках литературного чтения. Поэтому важно разработать научно-методические основы обучения чтению и это является одной из актуальных проблем педагогики. В этой статье говорится о критиках русской литературы XX века и о писателях детских зарубежных произведений, которые предлагали вести учебные пособие детских писателей для учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальный класс, детская литература, детский писатель, учебные программы, этнопедагогика, зарубежные произведения, учащиеся.

Teaching children's literature in primary school has a long history. However, this problem in the historical and evolutionary terms has not been studied. In the first textbooks, such linguistic scholars as Kasym Tynystanov made up short stories and contributed to them. Such works in ethnopedagogy are of great importance. This article describes what children's works have been included in primary school textbooks and about the writers' creative work in this area. In the works for children of Kyrgyz authors collected rich ideas of folk pedagogy. They are the spiritual state of the people who have passed the test for centuries. We must pass this wealth to students of primary classes. For the implementation of educational educational ideas, it is necessary to use ideas of ethnopedagogy in works on literary reading lessons. Therefore, it is important to develop a scientific and methodical basis for teaching reading and this is one of the active problems of pedagogy. This article refers to critics of Russian literature of the 20th century and writers of children's charms who offered to teach children's writers a textbook for primary schoolchildren.

Key words: primary school, children's literature, children's writer, curriculum, ethnopedagogy, foreign works, schoolchild.

Кыргыз балдар жазуучуларынын чыгармаларын же жалпы эле балдар адабиятын окуп-үйрөнүүнүн тарыхы жалпы эле дүйнөлүк маданияттагы, илимдеги, анын ичинде адабияттаануу илиминдеги «балдар адабияты» деген түшүнүк менен байланышат. Балдар адабиятынын узакка созулган тарыхый жолу бар. Мисалы, Орусияда Дмитрий Герасимов 1491-жылы балдар үчүн атайын кол жазма китептерин чы-

гарган да, аларга балдарга ылайык деп эсептеген чыгармаларды киргизген. Китеп басуу иши колго алынгандан тартып эле XV кылымда Иван Федоров балдар үчүн китептерди басып чыгарат. Бул китептердин негизги өзгөчөлүгү – балдар түшүнө ала турган деңгээлдеги майда жана кызыктуу тексттердин берилиши.

«Кызыл Шапкечен», «Өтүкчөн мышык» деген жомокторду жазган француз жазуучусу Шарль Перро (1628-1703), «Түлкү менен каздар» аттуу чыгармасын калтырган немец бир туугандар Якоб (1785-1863) жана Вильгельм (1786-1895) Гриммдер, «Кар ханышасы», «Дюймовочка» аттуу китептери дүйнө кыдырган даниялык жомокчу Ганс Христиан Андерсен (1805-1875) балдар адабияты деген түшүнүктүн дүйнөлүк маданиятта биротоло орун алып калышына мүмкүнчүлүк жаратып, адабияттын бул түрүнүн практикалык жактан кандай боло тургандыгын көрсөттү. Орусияда А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский эл арасында айтылып келген жомокторду балдарга ылайыктап иштеп чыгып, кайра элге таратты, Л.Н. Толстой жана К.Д. Ушинский аларды жана андай чыгармаларга окшотуп аңгемелерди жазып, аларды окуу китептерине киргизип, мектептерде апробациядан өткөрүп, орус балдар адабиятына классикалык мыкты чыгармаларын калтырган.

Мына ошол XIX кылымда орус адабиятчылары, сынчылары, эстетиктери В.Г.Белинский (1811-1848), Н.Г.Чернышевский (1828-1889), Н.А. Добролюбов (1836-1861) ж.б. прогрессивдүү көз караштагы интеллигенттер балдар адабиятын спецификасын иштеп чыгышкан жана андай чыгармалардын идеялык, көркөмдүк, эстетикалык концепциясы эмнеде экендигин белгилешкен.

В.Г. Белинский «О детских книгах» деген макала жазып, ал 1840-жылы «Отечественные записки» деген журналга басылат. Мына ошол макаласында балдарды тарбиялоо жана анын ичинде балдар китептери аркылуу тарбиялоо тууралуу ойлорун айтат. Начар жана көркөмдүүлүгү аз китептерди окугандан көрө окубай койгон артык, балдар үчүн китептер жогорку көркөмдүккө, эстетикалуулукка, адептүүлүккө тарбиялоонун булагы болушу керектигин белгилейт. Ал балдар үчүн жазылган китептердин элдүүлүгү, таанытуучук функциясы жогору болушу керек деп эсептейт [1, 62-63].

Мына ушул орус адабиятчыларынын балдар үчүн чыгармалар тууралуу көз караштары, К.Д. Ушинский «Детский мир» (1860) жана «Родное слово» (1984) деген окуу китептериндеги үлгүлөр кыргыз совет балдар адабиятынын жана анын теориясынан пайда болушуна методологиялык негиз болуп берген. Мына ошол китептердин таасиринде XX кылымдын 20-жылдарынын экинчи жарымынан тартып

кыргыз совет балдар жазуучулары профессионалдык деңгээлде чыгармаларды жазууга аракеттер баштаган. «Балдар китепканасы» деген түрмөк негизделип, 1929-жылы К.Баялиновдун «Балдар аңгемелери» (ичинде «Түлкү менен суур», «Чабалекей менен жылан» деген чыгармалары кирген) жана «Мурат» деген китептери чыгып, эки жыл ичинде он сегиз миң нускада жаңы гана сабатка жетишип жаткан балдарга сунушталган. А.Токомбаевдин «Курманбек» (1924), «Жетим» (1929) деген жомок-тамсилдери жазылган. С.Нааматовдун «Жөжөлөр» (1924), А.Чынгышевдин «Менин балдарым аянтчада» (1929), К.Эшмамбетовдун «Жаратылыш сырлары» (Өспүрүм балдар аңгемеси) аттуу китептер балдар адабиятынын алгачкы прозалык карлыгачтары болуп эсептелет.

Мындай чыгармаларды жазуучунун башатында тилчи, «кызыл профессор», эл агартуу иштерин уюштуруучу К.Тыныстанов турган. К.Тыныстанов окуу китептерин жазуу менен балдар жазуучусу катары да таанылган. Ал кыргыз тилинин жана адабияттын терминологиясын иштеп чыккан жана практикага киргизген. Алгачкы окуу китептерине атайын чыгармаларды балдардын окуп-үйрөнүүсүнө, сабатсыз элдин кат сабатын ачууга ылайыктап жазган. Анын «Сонун үй», «Кичинекей акылман», «Дайыр менен Набек», «Адам тууралуу», «Куштар», «Аялдар», «Малдар», «Өткөөл», «Жарыш», «Талаага тай өнүптүр», «Тергөө», «Малдардын талашы», «Арпа менен буудай», «Ууру», «Таштанды ит», «Алдар көсө жана шайтан», «Калпычы» ж.б. аңгемелери биринчиден, таанып билүүчүк, экинчиден, тарбия берүүчүлүк, үчүнчүдөн, тил үйрөтүүчүлүк максатта жазылган. К.Тыныстановдун бир өзгөчөлүгү бул же тигил окуяны аңгеме катары баяндап берип келип, ошондон бир накыл кеп, же макал чыгарат. Бул жагынан ал К.Д. Ушинскийдин салтын улайт. Мына ушундай өзгөчөлүктөрдөн улам Касым Тыныстановду эң алгачкы профессионал балдар жазуучусу деп айтуу менен ошол жазгандарын балдарга ылайыктап иштеп чыккандагы, окуу китептерин киргизгендиги, окутууга боло тургандыгын анализдегендиги менен балдар адабиятынын алгачкы изилдөөчүсү деп айтууга толук болот.

К.Сартбаев 1929-жылы биринчи жолу жарыкка чыккан К.Тыныстановдун «Жаңы айыл» аттуу окуу китебине мындай баа берет: «Аталган окуу китеби негизинен бир нече бөлүмдү түзөт. Анын алгачкы бөлүмүндө окуучулардын үй-бүлөдө тарбияланышы, мектепте окушу, алардын тартиби, тазалыгы, жүрүштуруш мамилелери, ата-энелеринин аткарган иштери жөнүндө баяндаган материалдар жолугат. Аларга: «Абылдын үйү», «Абылдын мектепке барганы», «Бала менен чымчык», «Мектепте балдар тартиби»

өндүү аңгемелерди атоого болот. Окуу китеби – ошол мезгилдеги элибиздин башынан өтүп жаткан турмуш-тиричилиги, жаңы заманга ылайык өзгөрүүлөр, сабатсыздыкты жоюу, бөбөктөрдү тарбиялоо өндүү маанилүү маселелерди да өз кучагына камтыган» [2].

Демек, ал китептер жаңы замандын өзгөрүүлөрүн чагылдырып, балдарды социалисттик түзүлүштү туура түшүндүрүүгө жардам берген. Бирок, тилекке каршы, 30-жылдардагы сталиндик репрессия К.Тыныстановдун китептерин, анын ичинде балдар үчүн жазган мыкты тексттерин жокко чыгарып, өзүнүн атын атоого да тыюу салган.

XX кылымдын 30-жылдарында кыргыз балдар жазуучуларынын чыгармалары жалпы советтик адабият менен бирге калыптануу процессин баштан өткөрдү. Бул үчүн коммунисттик партия жана совет өкмөтү өзгөчө кам көргөн. 1931-жылы ВКП (б) БК «Молодая гвардия» басмасы тууралуу» деген токтом чыгарган. Анда балдар, өспүрүмдөр, жаштар үчүн китептерди чыгаруунун мааниси жогору экендиги белгиленип, жазуучуларды ушул тармакка тартуу үчүн алардын китептерин тез жана көп нускада чыгаруу пландары белгиленген. Эл агартуу комиссарлыгына балдар адабиятынын сынын жана библиографиясынын иштеп чыгуу милдеттендирилген. Мына ошол милдетке ылайык советтик балдар адабият таануусу жана сыны пайда болду.

1933-жылы 9-сентябрда ВКП (б) БК «Детская литература» басмасын уюштуруу жөнүндө» деген токтом чыгып, анда дагы бир жолу советтик коомду курууда келечек ээлери болгон балдарды туура тарбиялоо проблемасына өзгөчө көңүл буруунун зарылдыгы айтылып, балдар үчүн гана адабияттарды баса турган атайын басмага чоң каржылык көмөк көрсөтүү иш чаралары бекитилген. Советтик жетекчилер Эл агартуу комиссары А.В.Луначарский, көрүнүктүү агартуучу Н.К.Крупская, пролетариат жазуучулардын уюмун түзгөн А.М. Горький балдар адабиятын жаратуунун, жайылтуунун стратегиялык программаларын иштеп чыгып, идеологиясын сунуш кылган.

Ушул жылдарда Кыргыз АССРинде, 1936-жылдан кийинки Кыргыз ССРинде балдар жазуучуларынын чыгармаларын чыгарууга, жайылтууга чоң маани берилген.

Т. Данияровдун «Колхоз балдары» (1932), С.Сасыкбаевдин «Кичинекей жумушчу» (1932), К.Маликовдун «Сарала козу» (1935), «Бактылуу кыз» (1935) деген чакан китептеринде советтик кыргыз балдарынын – жаңы заман каармандарынын образын ачкан. Ушул 30-жылдарда Т.Сыдыкбековдун Москвага лыжа менен барган кыргызстандык жигиттер тууралуу «Ала-Тоодон алтоо», улуу акын

Т.Сатылганов жөнүндө «Эки акын», «Кербез» очерктери, кыргыз жеринин табияты, жаратылыш жана адам тууралуу К.Эшмамбетовдун «Жаратылыш сырлары», Р.Шүкүрбековдун «Аңчынын аңгемелери», С.Сасыкбаевдин «Көк музоо», «Чабандын баласы» деген чыгармалары, азыркы заман тууралуу К.Эшмамбетовдун «Ашым менен Саткын», кыргыз элинин тарыхый басып өткөн турмушу, андагы эр жүрөк адамдар тууралуу Р.Шүкүрбековдун «Тоо элинин баатыры» повести ж.б. прозалык чыгармалары жарык көргөн. Бул мезгилде адабияттын карасөз формасында активдүү иштеген А.Токомбаев болгон, ал фольклордук чыгармаларды колдонуу менен «Акай мерген», «Даат», «Акылмандын жообу», «Күүнүн сыры» деген аңгемелерди жазган. Бул багытта К.Эшмамбетовдун «Апенди», «Адыл мерген» аттуу аңгеме-жомоктору чыккан.

1931-жылы 18-январда М.Элебаевдин «Сынчылар тобун уюштуралы» деген макаласы «Кызыл Кыргызстан» газетасына басылат, анда адабий сынды өнүктүрүү маселеси көтөрүлөт, ушул эле жылы «Чабуул» журналы чыга баштайт, журналдын ноябрь айындагы санына М.Дөгдүровдун «Акын, жазуучулар жана көркөм адабият тууралуу» деген макаласы чыгат.

1932-жылы 8-январда КырАППтын партиялык, комсомолдук уюмдар менен бириккен жыйналышы болуп, анда «Марксисттик-лениндик сын жөнүндө» М.Дөгдүров, «КирАППтын коомдук уюмдар менен байланышы тууралуу» А.Идрисов доклад жасаган. 1933-жылдын 1-февралдан баштап «Кыргызстан пионери» газетасы чыга баштайт, бул болсо балдар адабиятынын өсүшүнө өзгөчө салым кошкон.

Кыргыз балдар адабиятына Кусейин Эсенкожаев кошулат, анын 1937-жылы «Саякатчы бала», 1938-жылы «Үчүнчү шар», 1939-жылы «Родинанын уулу» жана «Шарше» деген китептери чыгат.

Мына ушундай чыгармалардын чыгышы балдар адабияты боюнча изилдөөлөрдүн да пайда болушун шарттады. Кыргыз ССРинин жазуучулар союзу, комсомолдун борбордук комитети, агартуу министрлиги биргелешип 1936-жылы 30-мартта балдар адабияты боюнча атайын кеңешме өткөргөн. Анда А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, Т.Үмөталиев ж.б. жазуучулар, комсомолдук кызматкерлер чыгып сүйлөгөн. Жазуучулар союзунун төрагасы А.Токомбаев «Билим фантазиясын түзүү үчүн» деген баяндамасы «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1936-жылдын 2-апрелдеги санына басылып чыккан. Кеңешмеде Ж.Бөкөнбаев «Балдар үчүн кандай адабият керек, алар үчүн чыккан китептер кандай болууга тийиш?» деген темада баяндама жасап, ошол кездеги балдар адабиятынын абалын бир кыйла билгичтик менен анализдеп чыккан.

Балдар адабиятына арналган республикалык экинчи кеңешме 1940-жылы 10-январда өткөн. Анда С.Сасыкбаев, Кошбаев, Мамбетов чыгып сүйлөгөн. Кыргыз ССРинин жазуучулар союзунун секретары акын Т.Үмөталиев «Убададан – ишке», республиканын комсомолунун секретары К.Сооронбаев «Толук баалуу балдар адабияты үчүн», жаш талапкер К.Эсенкожоев «Жакшы китептер керек» деген темаларда докладдарды жасашкан. Бул жыйында айтылган ой-пикирлердин негизги тезистери: кыргыз балдар жазуучуларынын али мыкты чыгармалары жазылбай жаткандыгы; айрым авторлордун балдар адабиятынын спецификасын толук өздөштүрө албай атышы; адабияттын бул багытында идеялык тазалыктын сакталбай калган учурлардын кездешүүсү; орус балдар адабиятынын традициясын өздөштүрүүдөгү кашандык ж.б.

Андан кийин 1947-жылы февраль айында Кыргызстан Жазуучулар союзунда балдар адабияты тууралуу маселе талкууланган, 1948-жылдын 13-февралдагы «Кызыл Кыргызстан» газетасына Т.Абдумомуновдун «Балдар адабияты эмне үчүн артта калды?» деген проблемалуу макаласы басылат.

1950-жылы апрель айында Кыргызстан ЛКСМ БК «Республикада балдар көркөм адабиятынын абалы жана аны жакшыртуунун чаралары жөнүндө» токтому чыгат, ошонун негизинде Кыргызстан Советтик Жазуучулар союзунун «Кыргыз балдар адабиятын өнүктүрүүнүн чаралары жөнүндө» VIII пленумун өткөрөт. Жазуучулар союзунда Т.Абдумомунов «Балдар адабияты үчүн жооптуулук күчөтүлсүн» деген темада баяндама жасап, ал баяндамасы «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 12-майдагы санына жана «Советтик Кыргызстан» журналынын №6 санына басылат. 1950-1951-жылдарда мезгилдүү басма сөзгө Я.Шиваза, Т.Үмөталиев, Ж.Таштемиров ж.б. жазуучулар балдар адабиятын өнүктүрүү, ага атайын көңүл буруу керектиги тууралуу макалаларын жарыялашат.

Адабияттар:

1. Белинский В.Г. Собрание сочинений: в 9т. - М.: Художественная литература, 1978. - Т. 3. - С. 62-63.
2. Сартбаев К. «Кызыл профессордун» кымбат мурастары. Касым Тыныстановдун 90 жылдыгына карата // Мугалимдер газетасы. 1991-ж. - 11-октябрь. - 3-б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Калчакеев К.Б.